

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ (1802-1917 рр.)

У статті розкриваються соціально-педагогічні передумови та основні тенденції становлення професійної науково-дослідної діяльності учителів у системі вищої педагогічної освіти на основі історичного аналізу з урахуванням регіональних та конкретно-історичних умов у період 1802-1917 рр.

Одним зі шляхів реформування системи вищої педагогічної освіти, як зазначено у державних документах, що регламентують її діяльність, є покращення якості підготовки майбутніх учителів шляхом доцільного та раціонального використання творчого та наукового потенціалу вищого навчального закладу. Такий підхід обумовлює не лише міцне засвоєння знань студентами педагогічних навчальних закладів, але й розширення їх наукового світогляду, активну участь у дослідженнях, творчій роботі, науковому пошуку.

У зв'язку з цим у вищих закладах освіти першорядного значення набуває розвиток фундаментальних наукових досліджень, залучення до них як викладачів, так і студентів, виховання в них методологічної культури, підвищення вимог до результатів дослідницької праці, забезпечення високої ефективності і конкурентноздатності наукової продукції тощо. Здійснення визначених завдань зумовлює суттєві зміни в організації науково-дослідної діяльності сучасних вищих навчальних закладів України.

Для більш глибокого розуміння та правильного розв'язання цілого ряду сучасних проблем підготовки вчителя до реалізації науково-дослідної роботи у різних формах розглянемо історію її становлення та розвитку у системі вищої педагогічної освіти з урахуванням регіональних та конкретно-історичних умов. У контексті зазначеного вище, надзвичайно цікавим у науково-дослідному плані є досвід вищих навчальних педагогічних закладів України XIX століття, оскільки саме цей період характеризується значними перетвореннями в соціально-економічній, духовній сферах: інтенсивний розпад феодално-кріпосницької системи, формування в її надрах капіталістичного ладу, розвиток промисловості і розшарування селянства, відомі реформи в освіті 60-х рр. спричинили й бурхливий розвиток науки. Вперше постали такі науково-практичні завдання: розробка нових і вдосконалення старих типів механізмів, машин, способів плавки й обробки металів, створення нових засобів сполучення. У галузі педагогіки актуальними були питання пошуку нових стратегічних завдань, форм та методів навчання й виховання молоді, відкриття перших університетів та вищих педагогічних закладів освіти.

Скасування кріпосництва у 1861 році стало новим імпульсом соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень у Російській імперії. Перші громадські діячі того часу розглядали селянську реформу як найважливішу умову для морального розвитку народу та країни, необхідну передумову для боротьби за подальший прогрес. Зі знищенням кріпосництва людина усвідомила думку про рівність всіх людей, про гідність людської особистості, про необхідність гуманного ставлення до її потреб та запитів. Звільнення особистості від станових, побутових, релігійних обмежень ставало головним завданням покоління інтелігенції 60-х років.

Реформи цього періоду стимулювали широкий демократичний рух, могутній духовний зліт, устремління передових діячів того часу брати активну участь в оновленні дійсності, спрямовувати її розвиток відповідно до своїх уявлень та ідеалів. Вони породили надію на швидке та повне подолання проблем попереднього часу.

Найважливішим засобом звільнення та розвитку особистості була визнана освіта. Широко розповсюджувалася ідея про необхідність відстоювання інтересів народних мас, у першу чергу селян, про сплату певного боргу, який мав бути відданий насамперед у формі розповсюдження знань та культури серед широких кіл населення країни. З цим була пов'язана участь інтелігенції в культурно-просвітницькій роботі, створенні недільних шкіл, відкритті спеціальних видань, розвитку педагогічної журналістики тощо.

Але епоха інтенсивних реформ закінчилася раніше, ніж були реалізовані задумані політичні та економічні перетворення. З кінця 60-х років почався період тривалої політичної реакції, а проведені реформи були суттєво перекурені. Разом з тим розпочатий процес соціально-політичних перетворень зупинити було вже не можливо. Саме з цього часу в країні почався розвиток різних форм суспільного та культурного життя, систематична, послідовна розробка нових галузей російської науки, у тому числі педагогіки.

Реформи 60-х років внесли докорінні зміни й у хід розвитку наукового життя Російської імперії, до складу якої входили й українські землі. З іншого боку, на процеси становлення науки впливала й європейська наукова думка середини XIX ст. (насамперед філософія та природничі науки), основною характеристикою якої було розповсюдження *принципу розвитку*. Визначення основних положень діалектичного методу пізнання, принципу розвитку та принципу історизму у підході до досліджуваних явищ дозволило Г. Гегелю застосувати своє вчення і на психологію. Він показав, що психіку необхідно досліджувати не як накопичення окремих факторів та явищ психічного життя, а як цілісний процес формування та розвитку, підпорядкований певним закономірностям. Вивчення психічного розвитку з позицій діалектичного методу вперше потребувало обліку якісної відмінності психіки дитини від психіки дорослої людини. Такий підхід відкрив простір для всебічного вивчення різних етапів розвитку людської психіки, починаючи з дитинства.

Використання ідеї розвитку в природознавстві, створення еволюційної теорії Ч. Дарвіна дало надзвичайний поштовх розвитку природничих наук, значних успіхів досягли науки про людину, були отримані точні наукові дані про побудову та функції різних систем людського організму. Для психології особливого значення набуло вивчення мозку та органів чуття (дослідження Г. Геймгольца, І.М. Сеченова та ін.).

Успіхи природознавства передбачали можливість всебічного пізнання людини та розширення можливостей свідомого цілеспрямованого формування її внутрішнього світу. Це давало потенційні можливості щодо наукового розв'язання суспільних проблем. Тому інтерес до природничих наук та розв'язання за їх допомогою філософських, світоглядних питань був достатньо розповсюдженим. Вивчення природничих наук у ці роки стало цікавити численну частину студентської молоді.

Особлива увага приділялася наукам, які пояснювали природу самої людини та механізми вищої форми життєдіяльності людського організму – психічної діяльності. Походження вищих психічних функцій, фізіологічні основи психіки – ці проблеми стали предметом широкого обговорення, викликали запеклі дискусії, виходили далеко за рамки фізіології. Було поставлено питання про розвиток психології як науки, про її існування у філософській чи природничій дисциплінах.

Особливу увагу науковці приділяли проблемі *вивчення дитинства*, розв'язання якої мало забезпечити обґрунтування ряду принципових наукових завдань.

Насамперед, існувала необхідність визначення тенденції співвідношення біологічного та соціального у розвитку людини. Один із засновників вивчення дитинства англійський дослідник Дж. Селлі писав: "Та ж допитливість, яка примушує геолога повертатися до перших стадій існування планети, а біолога шукати найдавніші форми життя, стала пробуджувати дослідників людини до спроб розкрити шляхом ретельного вивчення дитинства той процес, на основі якого людське життя отримує свої характерні форми" [1].

Необхідність різнобічного дослідження дитини обумовлювалась потребами педагогічної практики, незадовільним станом як суспільного, так і родинного виховання та навчання. Вчені прийшли до висновку, що удосконалювати проблему виховання не можна без знань закономірностей дитячого розвитку.

У кінці 50-х – на початку 60-х років стан російської науки в цілому був на низькому рівні. Після французької революції 1848 року були припинені відрядження вчених, які працювали на території Російської імперії, за кордон. Відмова від живих контактів з європейською наукою негативно відзначилася на стані російської науки. Однак ряд вітчизняних науковців намагався збагатити науку новими ідеями і теоріями, в тому числі й педагогічну. Прикладом може стати життя та діяльність видатного ученого XIX століття М.І. Пирогова [2:195-199].

Він належав до людей, які віддано служили науці, вважали її найбільш прогресивною, дієвою силою, що здатна змінити суспільство не тільки у науково-технічному, але й у моральному та педагогічному плані. М.І. Пирогов неодноразово підтверджував думку про те, що справжній прогрес може бути забезпечений лише у вільному, самостійному науковому дослідженні [3:137].

У вересні 1856 року уряд царської Росії запропонував М.І. Пирогову, чиє ім'я знала кожна освічена людина, обійняти посаду піклувальника Одеського навчального округу. Цей крок ставив за мету продемонструвати наміри правлячої верхівки зблизитись з передовими колами країни, включаючи їх у процес державотворення [4:21]. Час його опікунської діяльності, що тривав біля п'яти років спочатку в Одеському навчальному окрузі, а з липня 1858 р. – в Київському, став важливим етапом в історії розвитку освіти і педагогічної науки [4:21].

Працюючи над ідеєю оновлення університетської освіти, учений створив програму її реформування на основі поєднання навчальної та науково-дослідної роботи, оскільки, на його думку, вони взаємопов'язані та впливають одна на одну. За таких умов не тільки професори та викладачі мали вести наукові дослідження, відображати останні досягнення науки у своїх лекціях, у цій роботі мали брати участь і студенти [4:40].

З метою залучення студентів до самостійної, а далі й науково-дослідної роботи, М.І. Пирогов ввів літературні бесіди не тільки в гімназіях, а й в університеті. В бесідах, на його думку, найбільш повно проявлялась здатність студентів самостійно користуватися спеціальною та навчальною літературою, вміння висловлювати власні думки, аналізувати та узагальнювати матеріал, критично ставитись до виступів своїх товаришів тощо. Пирогов підкреслював, що активність та самостійність студентів є однією з важливих умов формування вченого чи спеціаліста [5:41].

Літературні вечори, які влаштовував учений у своєму помешканні на Бібіковському бульварі, збирали численних викладачів та студентів. Були навіть встановлені певні вечори для представників різних фахів: в один час збирались філологи та юристи, в інший – математики, природознавці та медики. На зустрічах присутніх знайомили зі ще не опублікованими науковими працями. Наприклад, професор В.Я. Шульгін читав колегам і студентам свою "Історію 25-річчя університету Св. Володимира", яку він готував для виступу на урочистому вечорі; М.Х. Бунге – "Листи про університет", що були пізніше надруковані в "Отечественных записках" у порядку обговорення нового університетського статуту. З цікавими результатами проведених досліджень виступав і сам господар [4:42].

За час роботи на посаді опікуна Київського навчального округу М.І. Пирогов брав активну участь у науковому житті університету, виданні його наукових "Вістей", сприяв організації студентської бібліотеки та лекторію, заснував кафедру педагогіки, створив при університеті курси підвищення кваліфікації педагогів.

У 60-ті роки безпосередній зв'язок російських учених з європейським науковим життям був поновлений. Більш активною стала діяльність Петербурзької академії наук. У 1862-1863 рр. було відправлено за кордон більше 60 осіб, які намагалися обіймати професорські кафедри цілого ряду спеціальностей. Як правило, наукове відрядження продовжувалося 2-3 роки. У числі відряджених було багато вчених, які згодом відіграли визначну роль в обраній галузі науки - історик В.И. Гер'є, філософ та психолог М.М. Троїцький та ін. У 1862 році К.Д. Ушинський був відряджений за кордон та протягом декількох років вивчав стан жіночої освіти в Швейцарії, Німеччині, Франції, Бельгії. Певний час працював у кращих європейських лабораторіях І.М. Сеченов. Мо-

лоді науковці регулярно відправляли в Росію звіти, які публікувались у "Журнале министерства народного просвещения".

У 1862 році отримав направлення для керівництва інститутом у німецькому місті Гейдельберзі, де здійснювалася підготовка молодих російських учених до здобуття професорського звання, і М.І. Пирогов. З одного боку гуманна і прогресивна діяльність М.І. Пирогова на посаді опікуна Київського навчального округу викликала все більше невдоволення урядових органів, з іншого – це був один з кращих наставників для молодих російських науковців. За 4 роки керівництва там здобули підготовку понад 100 молодих російських вчених із різних спеціальностей (біологи: І.І. Мечников, О.О. Ковалевський; фізик – О.Г. Столетов; філолог – О.О. Потєбня). Всі вони відзначали Пирогова як ученого, педагога, гуманіста, який був справжнім науковим керівником, учив їх вчитися, служив для них взірцем [6:7].

Однак головними осередками науки залишались університети. Вивчення матеріалів історико-педагогічного характеру дозволяє стверджувати, що саме вони стали показниками руху науки в державі, центрами, до яких тягнулися нові сили і завдяки яким наука приходила в дійсний тісний зв'язок із суспільством [8:14].

Однак офіційна влада займала подвійну позицію в галузі освіти. З одного боку, вона чинила перешкоди розвитку науки: найбільш авторитетними лекторами вважались вчені, запрошені з-за кордону; деякі навчальні курси викладалися іноземними (в основному німецькою) мовами, оскільки професори не володіли російською, тим більше українською; російських наукових видань майже не було, іноземні книги приходили рідко та нерегулярно; за цілим рядом спеціальностей не було ніяких підручників російською мовою, навіть елементарні посібники найчастіше були перекладними. З іншого, усвідомлюючи роль науки у зміцненні авторитету держави у світі, вдала змушена була робити певні кроки в реформуванні вищої освіти: відкриття нових навчальних закладів (наприклад, у 1803-1805рр. в Україні, після утворення у 1802 р. Міністерства народної освіти, відкритий перший вищий заклад освіти – Харківський університет); прийняття низки офіційно-нормативно-правових документів, які сприяли розвитку науки у вищих навчальних закладах; видання наукових праць учених; надання автономії університетам; розширення об'єму університетської освіти; введення наукової спеціалізації та нових наукових дисциплін. Так, на медичних факультетах вперше були створені кафедри ембріології, гістології, порівняльної анатомії, лікувальної діагностики, нервових хвороб. У 1863 році в університетах були відновлені кафедри філософії, розширена спеціалізація із психології.

Аналіз статутів університетів визначеного періоду, а також історико-педагогічної літератури, дозволив встановити еволюцію мети, завдань, змісту науково-дослідної роботи студентів, а також напрями її здійснення. Так, на початку століття завдання науково-дослідної роботи студентів полягали у формуванні вмінь вільно висловлювати думки латинською мовою, оволодінні ґрунтовними знаннями з основ наук. Відповідно до цих завдань і здійснювалася серйозна і змістовна науково-дослідна робота студентів: участь у колоквіумах, виконання письмових завдань, проведення практичних занять у навчально-допоміжних закладах (наукових кабінетах, лабораторіях, бібліотеках).

У другій половині XIX ст. дещо розширилися межі науково-дослідної роботи студентів (виконання самостійних досліджень пошукового характеру, участь у спільних з викладачами наукових експедиціях, підготовка і захист наукових праць на звання "кандидата").

Певні зміни були спричинені посиленням уваги (як офіційних кіл, так і самих викладачів) до виконання студентами практичних завдань, що спонукало оволодівати навичками самостійної дослідної роботи, здійснюваної за такими напрямками:

- організація науково-дослідної роботи студентів у навчальному процесі: наукові бесіди викладачів та студентів; диспути, лекції, практичні заняття, написання наукових, науково-літературних творів тощо;
- участь студентів у роботі наукових гуртків, товариств.

Саме в цей період була вперше поставлена на державному рівні й проблема підготовки педагогічних кадрів. При університетах у цей час створювалися закриті трирічні педагогічні інститути. За статусом вони вважались відділеннями університетів, де було загальноновизнано, що досвідчених учителів не можна підготувати лише завдяки універсальному лекційному курсу. Майбутній учитель мав орієнтуватися в поступальному розвитку головних наукових теорій і систем; водночас він повинен був володіти уміннями самостійної праці і наукового дослідження, однак основна увага при цьому приділялася прищепленню студентам навичок викладання [9:19-20].

Університетська реформа 1863 р. створила відповідні умови для розвитку всіх університетів, а тим самим і для розвитку науки. Наслідком цього була, як зазначалось вище, поява *наукових товариств і гуртків*, які здійснювали значний вплив на розвиток науки Російської імперії. Спочатку правом організації наукових товариств користувались фізико-математичні факультети, які створювали товариства природознавців. Першим було Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (1863 р.). Наприкінці 60-х років товариства природознавців з'явилися й при Петербурзькому, Київському, Харківському, Казанському та Новоросійському університетах. Члени цих товариств провели цілий ряд наукових досліджень, зібрали численні експонати для університетських музеїв та кабінетів. Ними були організовані експедиції з вивчення природи Росії, включаючи найвіддаленіші регіони. Ця діяльність надзвичайно сприяла широкому розвитку природничих наук.

У 1905 році М. Грушевський організував Українське наукове товариство у Києві, яке на той час уже об'єднувало цілий ряд секцій. У його роботі брала активну участь передова частина української інтелігенції. Так, членом філологічної секції був тоді ще студент, а пізніше весвітньо відомий літературо- та мовознавець,

редактор та видавець, перекладач та поет, ректор та міністр, митрополит та історик української церкви Іван Огієнко.

Слідом за природознавцями, наукові товариства почали організовуватися в галузі гуманітарних наук. Одним з перших у цій галузі було створено Санкт-Петербурзьке педагогічне товариство (1869 р.). Воно об'єднувало широкі кола науковців, діячів в галузі народної освіти, які мали на меті сприяти науковій розробці педагогічних проблем. Серед активних учасників товариства були К.Д. Ушинський, Н.Х. Вессель, П.Ф. Каптерев та інші видатні педагоги. Члени товариства організовували філії в інших містах, керували педагогічними курсами, виступали з лекціями перед різними аудиторіями слухачів. У 1871 році було створено Санкт-Петербурзьке товариство сприяння початковому вихованню дітей дошкільного віку. Результатом його діяльності була організація курсів підготовки вихователюк у сім'ях і дитячих садках, читання лекцій щодо проблем дошкільного виховання тощо. Петербурзьке товариство поклало початок розповсюдженню подібних товариств (їх називали Фребелівськими на ім'я їх засновник Ф. Фребеля) в інших містах. Фребелівські товариства відіграли важливу роль у розробці теорії та практики виховання дитини дошкільного віку.

Помітний слід в історії розвитку науки в Україні залишили студентські наукові гуртки, які створювалися як спонтанно, так і організовано, мали як науковий, так і політичний характер, діяльність багатьох із них була короткочасною, а чисельність – нестабільною. Результатом діяльності гуртків, як правило, було видання періодичних збірників наукових праць викладачів та студентів.

Велике значення для розвитку науки мала організація *педагогічних музеїв*. Одним з перших не тільки в Росії, але і в усьому світі був Педагогічний музей військово-навчальних закладів у Соляному містечку у Петербурзі, створений у 1864 р. На початку свого існування музей ставив завдання систематизації навчальних посібників, які видавалися у той час лише за кордоном, сприяння розробці вітчизняних посібників та пропаганди передових методів викладання. З 1865 року музей став організатором педагогічних виставок, де збиралися широкі кола російського вчителства. Пізніше музей видавав каталог наочних та навчальних посібників для початкових та середніх шкіл, організовував курси для вчителів та вихователів, публічні лекції, які читали видатні вчені та педагоги того часу: І.М.Сеченов, Н.Х. Вессель та ін. Педагогічний відділ музею, в роботі якого брали участь видатні педагоги (П.Ф. Каптерев, М.О. Корф та ін.), багато уваги приділяв вивченню класичної педагогічної спадщини. З часом музей розгорнув велику науково-дослідну роботу та став громадським науковим центром, який розробляв цілий ряд актуальних питань педагогічної науки.

Важливе значення для розвитку російської науки мали з'їзди науковців. Першим відбувся з'їзд природознавців у 1867 році у Петербурзі. З цього часу з'їзди учених різних фахів стали потужним поштовхом для наукового прогресу. Науково-педагогічні та психологічні з'їзди у цей час у Росії не проводилися, але педагоги та психологи брали участь у з'їздах науковців інших спеціальностей, наприклад, були постійними учасниками з'їздів природознавців. Особливу роль у розвитку педагогічної думки, в удосконаленні методів виховання та навчання відігравали учительські з'їзди. Перший учительський з'їзд відбувся в 1867 році в Александровському окрузі Катеринославської губернії. У 1870 році з'їзд вчителів проходив у Сімферополі, у його роботі брав участь К.Д. Ушинський. З'їзд при Всеросійській політехнічній виставці у 1872 році зібрав біля 700 учасників, перед якими виступали видатні педагоги та методисти. Засновником перших з'їздів вчителів Київського навчального округу вважають М.І. Пирогова [6:29].

Таким чином, 1802-1917 рр. можна вважати роками зародження професійної педагогічної освіти та її невід'ємної складової – професійної науково-дослідницької діяльності, основними завданнями якої були: підготовка науково-педагогічних кадрів, розвиток галузевої науки, здійснення фундаментальних та експериментальних досліджень, організація просвітницької діяльності серед населення, здійснення видавничої діяльності, що і зумовлювало особливості її організації.

1. Борисов В.В. Розвиток соціально-педагогічних ідей в Україні (Кінець XIX ст.) // Теоретичні та методичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя: Зб. наук.-метод. пр. – Київ-Житомир, 1999. – С.24-27.
2. Кловак Г.Т. Внесок М.І. Пирогова у розвиток науково-дослідної діяльності студентів в умовах університетської педагогічної освіти // Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 6. – Вінниця: РВВ ДП "Державна картографічна фабрика", 2002. – 230 с. - С.195-199.
3. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Сост. и автор коммент. А.Н. Алексюк, Г.Г. Савенок; Отв. ред. А.Н. Алексюк. – М., 1985. – 496 с.
4. Шевченко Л. Пирогов М.І. в Україні / НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 128 с. – С.21.
5. Чорний В.П. Науково-педагогічна діяльність М.І.Пирогова: До 180-річчя з дня народження. – К., 1990. – 32 с.
6. Тарасов Л.А. Хирург и анатом, педагог и патриот: (Н.И. Пирогов). – 2-е изд., перераб. и доп. – Барнаул, 1981. – 168 с.
7. Иванов С.П., Хромов Б.М. Мировоззрение и научные взгляды Н.И. Пирогова. – Л., 1964.
8. Микитюк О.М. Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в XIX ст.: Автор. дис... док. пед. наук: 13.00.01. – К., 2004. – 42 с.
9. Сидорчук Н.Г. Організація самоосвітньої діяльності майбутніх учителів у процесі вивчення предметів педагогічного циклу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2002. – 218 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2004 р.

Сидорчук Н.Г. Основные тенденции становления профессиональной научно-исследовательской деятельности учителей (1802-1917 гг.).

В статье раскрываются социально-педагогические предпосылки и основные тенденции становления профессиональной научно-исследовательской деятельности учителя в системе высшего педагогического образования на основе ее историко-педагогического анализа с учетом региональных и конкретно-исторических условий в период 1802-1917 гг.

Sidorchuk N.G. The Basic Tendencies of Formation of Teacher's Professional Research Activity within the Period Of 1802-1917.

The article reveals social and pedagogical background as well as major tendencies of teacher's professional research activity in higher pedagogical education on the basis of its historical and pedagogical analysis and considering regional and specific historical conditions within the period of 1802-1917.